

Baština Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

Godišnjak 47: Godišnjak/Jahrbuch

Govedarica, Blagoje

2018

Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/items/aa16c3b7-e5c4-4967-b559-e52df8a12b97>

Preuzeto s Baštine Akademije nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine

<https://bastina.anubih.ba/>

Pismo natpisa stećaka

Lejla Nakaš
Sarajevo

Abstract: The form of Cyrillic used in *stećak* inscriptions belongs to the same tradition as the *ustav* or uncial script used in the manuscripts, albeit somewhat altered by the influence of four-line (minuscule) diploma hand. Given the letter forms' dual origins, an attempt is presented in this paper at classifying some of the forms of transformation undergone by the uncial script used in *stećak* inscriptions.

Key words: Palaeography, Bosnian epigraphic Cyrillic, *ustav* or uncial book-hand, diplomatic minuscule

Naziv bosanska epigrafska ćirilica, koji je za ovu varijantu južnoslavenske ćirilice ponudio Bešlagić,¹ podrazumijeva postojanje elemenata za paleografsko izdvajanje pisma bosanskih i humskih stećaka. Međutim, u vezi s isticanim paleografskim obilježjima pisma natpisa postojale su i još postoje mnoge historiografske kontroverze. Detaljan kritički pregled stavova koji se tiču definiranja bosanske ćirilice predstavio je T. Raukar.² Ustanovio je da se uglavnom razlikuju dva mišljenja – prvo, koje bosansku ćirilicu izdvaja iz cjelovitog razvitka južnoslavenske ćirilice te je posebnim pismom kojem ili daju ime bosančica, ili ga poistovjećuje s pojmom zapadne ćirilice definirajući ga kao osamostaljenu varijantu zapadnog brzopisa; drugo, koje polazi od teze o isključivom postojanju srpske ćirilice te zapadnoj ćirilici i zapadnom brzopisu odriče posebnost.³

Raukarov pristup analizi uvažio je kao bitan element prosudbe tezu da morfološke razlike ne mogu biti jedini kriterij u određivanju pisma. Međutim, ako se ne polazi od čisto paleografskih kriterija, i ako posebnost slovne morfologije nije osnova za identifikaciju jedne varijante pisma, tada uvođenje ortografskih kriterija za identificiranje grafije izmiče paleografskom okviru definiranja pismovnog sistema.

Kritika dosadašnjih paleografskih dometa u okviru istraživanja ćirilice na njenom zapadnom graničnom području rasvijetlila je činjenicu da se, u nedostatku objektivnog metoda istraživanja grafijskog sistema po sebi, slavenska paleografija fokusirala na ortografiju, uz sva ograničenja koja su posljedica “etničkog” viđenja problema,⁴ iako s paleografskog aspekta ortografska rješenja ne igraju distinktivnu ulogu u identifikaciji slovnog sistema. Ističe se, osim toga, da je južnoslavenski problem ćirilice često obojen predrasudama,⁵ jer

¹ Bešlagić 2004, 143, također i u knjizi objavljenoj 2015, 27 za grafiju natpisa predlaže naziv bosanska epigrafska ćirilica pozivajući se na terminologiju koju je predložio Raukar, koji je istakao da je “za različite vrste ćirilskog pisma bolje upotrebljavati točne paleografske oznake (na primjer: ustav bosanskog tipa u rukopisima; diplomatska minuskula; kancelarijski ustav, za pismo isprava; bosanska lapidarna ćirilica, za natpise na stećcima), dok se za zapadnoćirilski brzopis XVI–XVIII st. može upotrebljavati naziv bosančica, jer je on u literaturi uobičajen u prvom redu za tu vrstu ćiriličnog pisma”; Raukar 1973, 137.

² Pregled tih stavova u ćiriličnoj paleografiji predstavio je Raukar 1973, 103–144.

³ Usp. rezime pregleda kod Raukara 1973, 116.

⁴ Lomagistro 2004, 131.

⁵ Sa stavom B. Lomagistro slaže se tri decenije ranije oblikovan stav T. Raukara o tome da historiografski rezultati u proučavanju ćirilske pismenosti na zapadnom području pokazuju osnovni nedostatak koji se sastoji “u tome što se tom problemu nije pristupalo paleografski, nego s unaprijed postavljenim tezama, u kojima su se suprotstavljala nastojanja za određivanjem etničke podloge bosančice s konfesionalnim kriterijem i čisto terminološkim pokušajima”; Raukar 1973, 115. Argumenti zastupnika jednog i drugog stava fokusirani su na pronalazak slova specifične morfologije zasvjedočenih na prostoru zapadnoga graničnog područja ćirilice, s jedne strane, i izoliranje pojedinačnih primjera

se težište stavlja na traganje za matricom inovacija i na dokazivanje prvenstva u upotrebi određenih slovnih varijanata.

Od vremena kada je Speranski opisao Manojlovo evanđelje, uspostavljeni su kriteriji za prepoznavanje bosanske škole, koji su zasnovani na specifičnom setu ortografskih uzusa. Speransko-ga u tome slijedi već Lavrov u svojoj paleografiji, iako bi paleografski kriteriji trebali biti diferencirani od filoloških. Kako se ortografska rješenja u natpisima u potpunosti slažu s bosanskim redakcijskim uzusima,⁶ način na koji se bilježe *ja*, *je*; *lj*, *nj*; *ć*, *đ* postao je osnova i za klasificiranje epigrafske ćirilice na širem zapadnojužnoslavenskom prostoru. Ipak, model deskripcije zasnovan na tipologiji koja proizlazi iz ortografskih kriterija ne može objasniti grafijsku heterogenost, pa su razne zasvjedočene morfologije razvrstane u preširokim definicijama koje se isuviše tiču porijekla. Već u samom izboru ortografskih rješenja karakterističnom za bosansku školu često je isticana veza s najstarijom glagoljskom tradicijom, pri čemu se u prvi plan postavljalo naglašavanje porijekla ćirilične pismenosti, naime njegova veza s makedonskom “jusovom” pismošću. Manir obilježavanja sekvence *ju* jusom *ж* ako tome *ju* prethodi ili slijedi još jedno *ju*, vezuje se

potvrda da se takva ista slova nalaze i izvan područja zapadne ćirilice, s druge strane (usp. Raukar 1973, 114).

⁶ Kuna 2008, 285. Isti stav izražava i Raukar: “Kao što su bezimeni pučki majstori klesali i urezivali svoje natpise čistim, jednostavnim narodnim jezikom, tako je i njihova grafija bila jednostavna, sasvim u skladu s grafijom zapadne ćirilice. Natpisi gotovo ne poznaju ligaturna slova *ю* i *ѣ*, dok je *ю* nešto češće. Posve razumljivo, slovo *ћ* poznaju gotovo svi natpisi u mnogim varijantama. Slovo *ѣ* pretežno se upotrebljava umjesto ligature *ѣ*, ali i za suglasnik *j*, te za označavanje glasa *ě* (jat). Objelodanjeni natpisi pokazuju da su se u XV i XVI st. na području srednjovjekovnog Huma i Hercegovine dodirivala područja ikavske i ijekavske štokavštine [...] Upravo ta izrazita ikavska jezična obilježja i jednostavna grafija povezuju dosad objelodanjene natpise iz srednjovjekovnog Huma sa suvremenim rukopisima i diplomatičkom građom u jedinstven pojam izvorne bosansko-humske ćirilske pismenosti”; Raukar 1973, 121-122. Nadalje, Raukar tvrdi: “Ovaj kratki pregled paleografskih obilježja koja sadrže bosanski rukopisi, lapidarni natpisi i bosanske isprave (do sredine XIV st.) pokazuje da se cjelokupna bosansko-humska ćirilska pismenost u kasnom srednjem vijeku odlikovala zajedničkim morfološkim, grafijskim i jezičnim osobitostima, što je bio rezultat izvornosti u političkom i kulturnom razvitku srednjovjekovne Bosne. To, dakako, ne bismo smjeli objasniti bilo kakvom izoliranošću kulture srednjovjekovne Bosne, nego u prvom redu izrazom njezine snage”; Raukar 1973, 123.

za ćirilične staroslavenske spomenike iz Makedonije. Naime, upotreba slovne kombinacije *юж* za *-juju* može se naći u 13. stoljeću u Manojlovom evanđelju (Sl. 1.2) i Grigorovič-Giljferdin-govom fragmentu evanđelistara (Sl. 1.1), ali i u prvoj četvrti 14. stoljeća u Divoševom evanđelju i polovinom 14. stoljeća u Kopitarovom evanđelju, zato pojava *jusa* u ranoj epigrafici (Sl. 2 i 3) ne predstavlja iznenađenje.

Sl. 1. Upotreba slova *jus* *ж* u srednjovjekovnim bosanskim rukopisima: 1. kontakt slova *ю* i *ж* u tekstu

азъ полагаю ж о себѣ (Giljf.61 4a, r. 1);

2. kontakt slova *ю* i *ж* u tekstu о шочуѣ его (Manojlovo ev. 29b, r. 4)

Međutim, ova specifičnost ne predstavlja ni preduvjet niti bilo kakvo obrazloženje za varijacije koje su se tokom vremena ispoljile u grafiji natpisa. Okvir za identifikaciju slovnog sistema zasnovan na prepoznavanju određenog seta ortografskih uzusa vodi ka tome da kao “jedini modalitet paleografske analize ostaje, neograničena i svrhovita samo sebi, deskripcija pojedinačnih znakova, koja pomaže jedino čitanju rukopisa, ali ne i razumijevanju historijske, društvene i kulturne dinamike što u svakoj epohi nalazi svoj prirodni eho u grafijskoj evoluciji”.⁷ Deskripcija bezbrojnih varijanata koje se ispoljavaju u 15. stoljeću, epohi značajnih kulturnih, društveno-ekonomskih i političkih transformacija, uzima kao polazište evolutivni model: jedno pismo tipa ustava, ovlaš opisano kao svečano, preobražava se – bez objašnjenja zašto i kako – u novi tip, poluustav krajem 14. stoljeća.

Ovakvo stanje nastoji se prevladati uvođenjem funkcionalne kategorije knjiško / diplomat-sko pismo koja sistematizira pisanje prema njegovoj namjeni, što otvara prostor da se promjene u sistemu pisanja tumače i istražuju u svjetlu mijenjanja kulturnih i društvenih uvjeta. Iako i pri ovoj klasifikaciji na ustavno pismo knjiga i minuskulno pismo dokumenata karakteristike nekih pisanih svjedočanstava (poluustav, ustav-

⁷ Lomagistro 2008, 114.

ЗНД Δ X

Sl. 2. Slovo x na Humačkoj ploči

CHXYPΓBΔ

Sl. 3. Slovo x na Kulinovoj ploči

ni brzopis) izlaze iz okvira tradicionalne podjele, čini se da bi analiza grafije natpisa u svjetlu dvaju modaliteta pisanja mogla ishoditi boljom sistematizacijom u deskripciji. U ovom se radu nastoji uspostaviti upravo takav model opisa grafije natpisa stećaka, s ciljem provjere opravdanosti izdvajanja lapidarne (Raukar) ili epigrafske (Bešlagić) varijante ćirilice u poseban tip pisma.

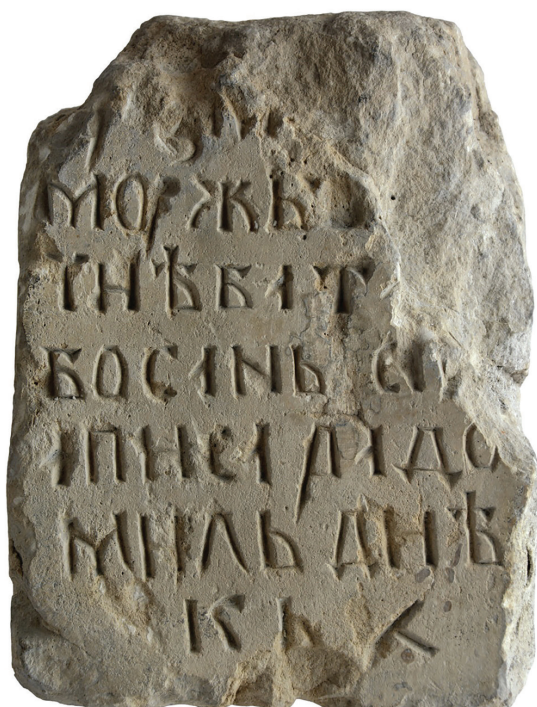
Već je ranije primijećeno da se mogu ustanoviti dva ponešto različita tipa bosanske ćirilice kojom su pisani natpisi, ali da to ne pomaže u datiranju. Tip dvolinijskog pisma (ustav) definiran je kao svečani i sakralni, a četverolinijsko pismo (minuskula) kao poslovno i općenito brže pismo koje je sve više zastupljeno od sredine 14. stoljeća, ali su oba tipa prisutna na natpisima sve do kraja umjetnosti stećaka. Zapravo, u izboru svečanog tipa pisma ne ogleda se njegovo hronološko prvenstvo, a koji će od dva tipa pisma biti

upotrijebljen, u izrazito hijerarhiziranom srednjovjekovnom društvu, ovisi radije o rangu osobe kojoj se podiže stela nego o umijeću klesara.

Natpis tepčije Batala (Sl. 4) karakterističan je predstavnik knjiškog tipa pisma. To pokazuju sva njegova slova i ukupni aspekt slovne koordinacije, a simbolični detalj koji otkriva duboku povezanost sa sakralnim tipom pismenosti zapaža se u načinu pisanja slova oy /u/ (Sl. 5.1).

To je horizontalna ligatura kao u Moskovskom bifoliju (Sl. 5.3) i Pripkovićevom evanđelju (Sl. 5.4), čiji je oblik drugog dijela slova, jednak obliku u Petrogradskom evanđelju № 679 (Sl. 5.5), prisutan i u poluustavu dijaka Kupusca 1331. godine (Sl. 5.2).

Natpis Radovana Pribilovića iz 15. stoljeća (Sl. 6) reflektira tip pisma sakralnih rukopisa, osobito svojom formom inicijalnog slova.

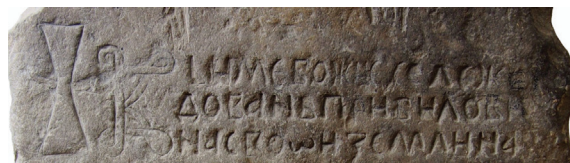

Sl. 4. Natpis tepčije Batala, Turbe kod Travnika, sada u Zemaljskom muzeju (Vego br. 257)

oy oy oy oy oy

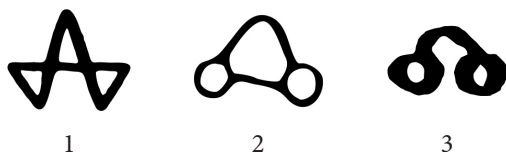
1 2 3 4 5

Sl. 5. Varijante slova oy: 1. u natpisu tepčije Batala; 2. u povelji iz 1331. godine, koju piše dijak Kupusac; 3. u Moskovskom bifoliju; 4. u Pripkovićevom evanđelju; 5. u Petrogradskom evanđelju № 679

Sl. 6. Natpis Radovana Pribilovića iz Ričice kod Kaknja, danas u samostanu Kraljeva Sutjeska (Vego br. 242)

Još je Josip Hamm ukazivao na utjecaj glagoljice kao ranijeg pisma na ćirilicu u Bosni, smatrajući da je taj utjecaj očit u nepostojanju ligatura ja ili je, u upotrebi glagoljičke numeracije $\text{ч} =$

Sl. 7. Varijante slova *Δ*: 1. *Milavići* (Vego br. 93); 2. *Podgradinje* (Vego br. 82); 3 *Zografsko evanđelje*, glagoljsko slovo za /d/

1000.⁸ U Bosni i Humu ćirilička je ustavna grafija u 13. st. potisnula raniju glagoljicu čiji su odjeci – *Grškovićev apostol* (sredina 12. st. odlomak) i *Splitski misal* (13. st. odlomak) – posljednji trag aktivnog života glagoljice u bosanskom srednjovjekovlju.⁹ Obično se varijanta slova *Δ* /d/ s ukrasnim trokutićima ili kružićima umjesto nožica povezuje s glagoljskim slovom,¹⁰ ali je zanimljivo da se ona u natpisima ne javlja prije druge polovine 14. stoljeća.

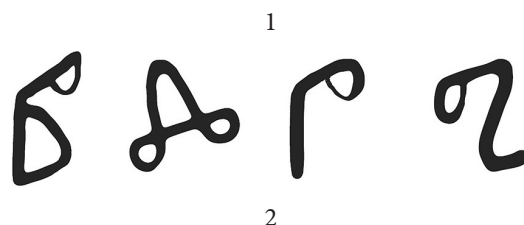
Ovakav oblik slova *Δ* imaju natpisi iz Vlađevine (Vego br. 222, 223), Blaževića (Vego br. 211), Pojske, (Vego br. 253), Banovića (Vego br. 248), Starog Slanog (Vego br. 110, 111), ali i natpis nepoznatog vojvode iz Rečana, datiran 23. decembra 1370. (Tomović sl. 61). Ako posljednje navedeno teritorijalno odstupanje nije dovoljan poticaj da se razmisli o drukčijem tumačenju pojave tog oblika slova, onda će njegovo razmatranje u sklopu većeg broja sličnih preobražaja drugih slova pomoći u rasvjetljenju slovne inovacije. Naime, zapažen je također uglati ukras slova *г* u natpisu Joakima Đuraša iz Crkve Sv. Trojice (Prevlaka, Boka Kotorska) datiranom poslije 1362. (Tomović sl. 57).¹¹ Zasigurno je vrijedno pažnje to što se na natpisima stećaka ovakvo slovo *г* pojavljuje u kombinaciji sa na isti način ukrašenim *Б* i *τ* (sl. 8), ali i s najčešćim predstavnikom grupe – *Δ* (Sl. 8.2). Riječ je o ukrašavanju

⁸ Hamm 1960, 50-53.

⁹ Hercigonja 1982.

¹⁰ Bešlagić ovu varijantu slova *Δ* s dekorativnim trokutićima i kružnicama umjesto nožica identificira u više primjeraka natpisa, ali ističe da je prisutna samo u epitafima iz druge polovine 14. i iz 15. stoljeća, u Podgradinju i Milavićima kod Stoca, Starom Selu kod Donjeg Vakufa, Zavajtu kod Foče, Vlađevini kod Rogatice i drugdje; Bešlagić 2015, 51.

¹¹ U slikovnim prilogima u knjizi G. Tomović, nalazi se i slovo *τ* ukrašeno trokutićima, u natpisu Vratka Čihorića, sl. 43, datiranom 5. jula 1349. godine, u Crkvi sv. Nikole u Kuršumliji (sada u Niškom muzeju). U natpisu iz Veličana Pilihranija, gospođa Radača, predstavlja se kao kućnica Nenca Čihorića, nevjesta župana Vratka.

Sl. 8.1. Slova *Б*, *г*, *τ*, *Jelaške* (Vego br. 239);
2. Slova *Б*, *Δ*, *г*, *З*, *Blaževići kod Rogatice* (poslije 1486) (Vego br. 211)

Sl. 9. Slovo *τ*: 1. *Vranjevo Selo kod Neuma* (poslije 1363) (Vego br. 24);
2. *Gornja Kukavica kod Rogatice* (Vego br. 210)

Sl. 10. Slovo *Π*: *Veličani u Popovu polju* (1377–1391) (Vego br. 102); *Biskup kod Konjica* (1398) (Vego br. 178)

vodoravne linije slova postupkom sličnim kao u rukopisnim evanđeljima, koja imaju poseban tip inicijala kojima je označena podjela teksta na Amonijeve glave, popraćena harmonijom Evanđelja. Podjela teksta na Amonijeve glave prepoznatljivo je obilježje bosanske škole, čiji su glavni spomenici tetraevanđelja, jer je u drugim redakcijama postepeno napuštena nakon što je u 13. stoljeću stvorena nova, na savremene glave i stihove. Iako pojava ovih slova na natpisima nije rezervirana za inicijalnu poziciju teksta, ona je svakako odraz težnje pisanja svećanim tipom pisma i ukrašavanja teksta. Tako naprimjer natpis Petka krstjanina u Šćepan Polju ima na isti način ukrašeno *Б*, *г*, *Б* i *Δ*, ukrašeno *Π* (Sl. 10) imaju natpisi Gojsave Sanković (Vego br. 178) i Radače Čihorić (Vego br. 102), a dijak Radoje Milosalić

ukrašava početna slova natpisa Ozrina Kopijevića (Vego br. 224).

Slova kojima se u tetraevanđeljima obilježavaju počeci Amonijevih glava najčešće su ukrašena trouglastim završecima (Sl. 11), a slovo n središnjim ukrasnim potezom na vodoravnoj liniji (Sl. 12).

Sl. 11. Inicijali Amonijevih glava – slova Γ, Δ, Τ, Θ, Ξ u Čajničkom, Pripkovićevom, Nikoljskom i Vrutočkom evanđelju

Sl. 12. Inicijal n u Čajničkom, Nikoljskom, Mletačkom i Vrutočkom evanđelju

Krug rukopisa s kojima je moguće usporediti ovaj manir ukrašavanja inicijala vrlo je ograničen, jer je podjela na Amonijeve glave napuštena u 13. stoljeću posvuda osim u Bosni.¹² Paralele iz rukopisa 13. stoljeća kao što su Dobrejšovo (Sl. 13), Baničko i Evanđelje W148 (Sl. 14), koji još uvijek zadržavaju staru podjelu teksta, pokazuju da način izvedbe u njima ne podrazumijeva dvostruku liniju i prazne prostore u vidu trokuta u ukrasnim završecima slova.

Sl. 13. Dobrejšovo evanđelje, inicijali Amonijevih glava n f.16^v, Γ f.18, Τ f.46^v, Θ f.46^v, Δ f.55^v

Sl. 14. Evanđelje W148, inicijali Amonijevih glava n f.78^v, Γ f.116^v, Τ f.25^v, Θ f.115, Δ f.166

¹² Od 13. stoljeća stvorena je nova podjela na današnje glave i stihove; Grickat 1961–1962, 233.

Sl. 15. Vrutočko evanđelje, inicijal B na početku opširne glave 64 (Mt. 8:5) f. 53a i 178 (Mt. 18:1) f. 101a

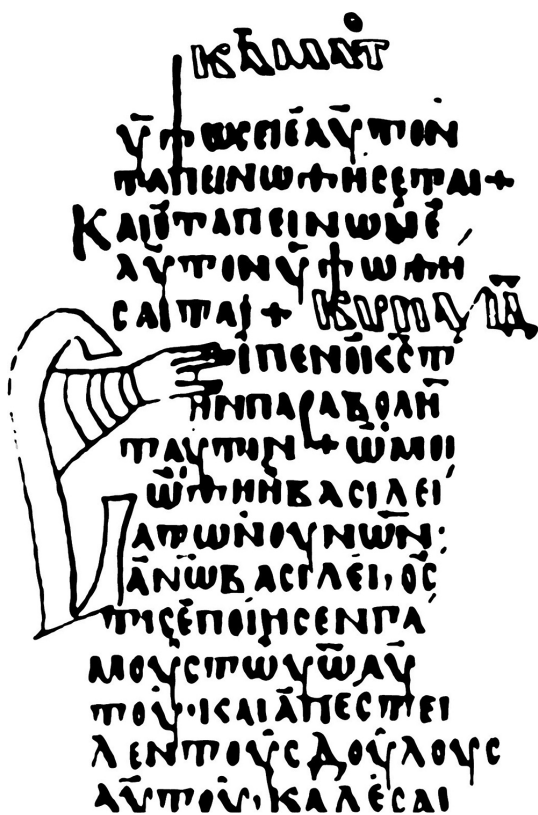

Sl. 16. Inicijal B u natpisu iz Ričice (Vego br. 242)

To je zapravo tip inicijala koji podrazumijeva samo osnovno, minimalno ukrašavanje i samo jednu, crvenu boju. S druge strane, počeci opširnih glava imaju bogatije ukrašene inicijale, koji su dvobojni, a i veći su, zauzimaju prostor visine četiriju linija, za razliku od skromnije veličine inicijala Amonijevih glava koji su visine triju linija. Ukrasne linije su im uvijene, a pojavljuju se na takvim slovima i dodatne forme kao prstenovi i vitice (Sl. 15). Na stećcima postoji samo jedan primjer upotrebe ovog raskošnijeg tipa knjiškog inicijala (Sl. 16) – početno slovo natpisa iz Ričice:

Illuminacijski motiv ruke koja blagosilja poznat u rukopisnim evanđeljima, kao u grčkom rukopisu s početka 9. stoljeća (Sl. 17) jednako kao u staroslavenskim kodeksima (Sl. 19), nalazi se na natpisu Radivoja Ilića iz Rame (Sl. 18), što također pokazuje vezu pisma natpisa s rukopisnim ustavom.

Nadredno slovo u rukopisnoj kratlici pē (reče) na ploči velikog sudije Gradiše (Sl. 20.1) na svoj način svjedoči o oponašanju grafičkog manira koji je zastupljen u sakralnim tekstovima (Sl. 20.2), odatle on prelazi i u druge žanrove srednjovjekovne pismenosti (Sl. 20.3,4) i ostaje u njima prisutan sve do kraja srednjovjekovnog razdoblja.

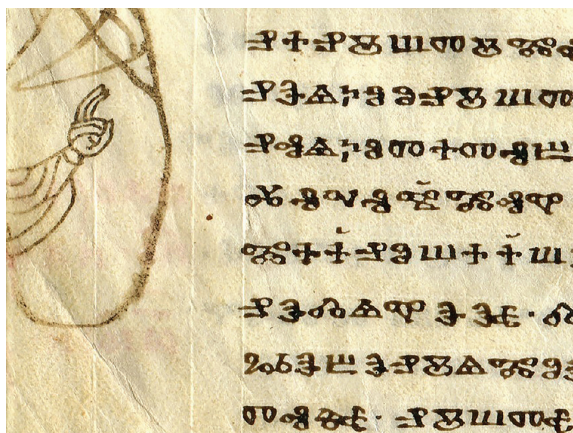

Sl. 17. Inicijal s rukom koja blagosilja u grčkom rukopisu, poč. 9. st. (Sl. 1 u: Đorđić 1971, 233)

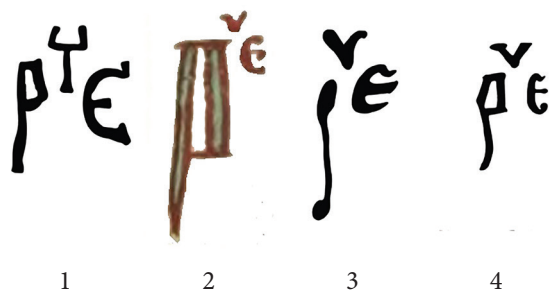

Sl. 18. Ruka u položaju blagoslova na Natpisu Radivoja Ilića iz Rame (Vego br. 260)

Tendenciju pisanja dvolinijskim tipom pisma jasno potvrđuje tehnika uboda krajnjih tačaka slova, koja datira još od natpisa Kulinovog velikog sudije. Gradišina ploča neosporno pokazuje da je riječ o vrlo staroj tehnici, tako da se ne može prihvatiti Truhelkin stav kako se ovaj manir javlja u “potonje vrijeme” razvitka ćiriličnog pisma u Bosni. U svakom slučaju, primjeri takvog klesanja slova, zabilježeni u središnjoj Bosni u širem

Sl. 19. Zografsko evanđelje, f. 264^v

Sl. 20. Skraćenica pře (reče): 1. na Natpisu velikog sudije Gradiše, 12. st. (Vego br. 252); 2. u Vrutočkom evanđelju, f.113a, kraj 14. st.; 3. u kancelariji kralja Dabiše, 18. 2. 1393, r.5; 4. u kancelariji Sankovića, 1399, r.16

vremenskom rasponu (Sl. 21 i 23), radije govore o maniru koji je razvila klesarska škola nego o procesu razvitka same grafije. Možda je postupak uvjetovan materijalom – pješčarom koji se osipa, pa su tačke uboda trebale spriječiti krunjenje glatke površine kamena pri urezivanju, ali to bi isto tako mogao biti postupak koji ishodi određenim estetskim efektom, kako se vidi u jednom grčkom natpisu na glatkom kamenu iz Arheološkog muzeja u Istanbulu (Sl. 22).

Kako je već rečeno, tendencija pravilnog urezivanja slova u okviru dvolinijskog sistema pisanja odgovara ondašnjim stilskim mjerilima za najsvetčaniji tip pisma, pa kod njenog ispoljavanja možemo računati s visokim rangom ili ugledom osobe kojoj se kleše takav natpis.

Bilo da je ovdje riječ o ravnanju redova ili o razmjeru za raspon slova, ovakvi postupci spadaju u pravilo zanata. Snažan estetski dojam proizvela je tehnika uboda trokutastim instrumen-

Sl. 21. Mihoio Grahovčić, kod Bile

tom, u natpisu stečka iz Paklarskog potoka kod Travnika (Sl. 24), u kojem su mnogi istraživači vidjeli utjecaj gotičkog pisma.¹³ Oblici slova ж (usp. posljednje slovo na Truhelkinom izvratku na slici ispod), к (s usjekom iznad sredine slova), ѣ /č/ (s vodoravnom crticom preko sredine stabla) pokazuju da je to ustav iz 14. st.

Jedna od tehnika ravnjanja redaka koja pokazuje da klesar slijedi estetski zahtjev pisanja u okviru dvolinijskog sistema kao u knjiškom pismu – povlačenje linija cijelom dužinom teksta – ispoljila se već u natpisu sudije Gradiše, ali je potvrđena i u kasnijem razdoblju, na natpisu iz Dištice (Sl. 25), na području Jelaška.

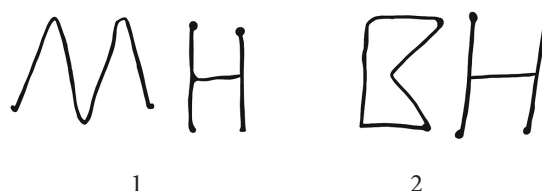
Savršeni primjer uspjelog postupka u klesanju ustavne ćirilice može se, za usporedbu, pogledati u Natpisu fra Vite, graditelja manastira Dečani, iz 1335. godine (Sl. 26).

Konačno, o dubokoj povezanosti umjetnosti natpisa i knjiške pismenosti govori, možda najrječitije, činjenica da je bez poznavanja srednjovjekovnih sakralnih tekstova ponekad nemoguće razumjeti sadržaj natpisa. Kao primjer takvog jednog izazova za čitanje navodim natpis Petka

¹³ Truhelka 1894, 780; Bešlagić 2004, 63.

Sl. 22. Arheološki muzej u Istanbulu, grčka stela

Sl. 23. Tehnika urezivanja rubnih tačaka:

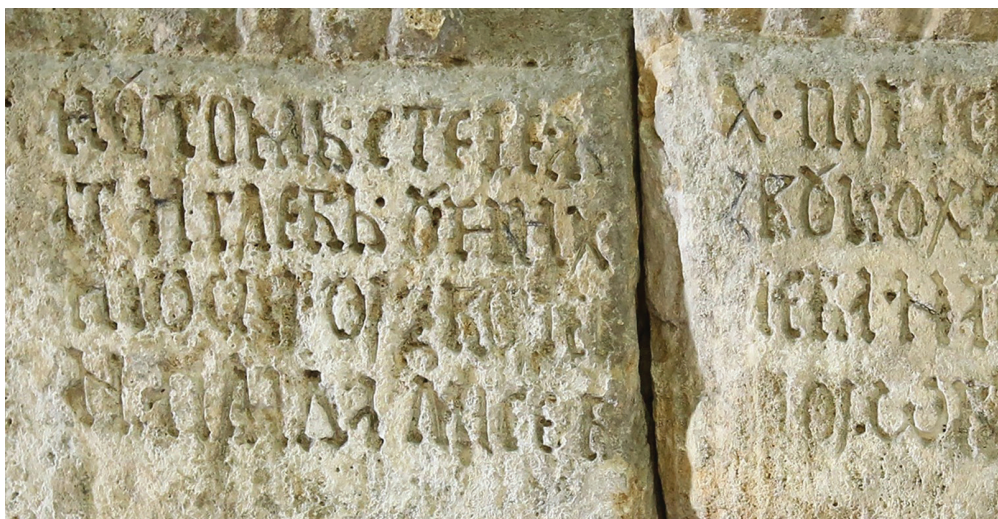
1. na natpisu iz Tičica (Nakaš 2013); 2. na natpisu iz Pojske (Vego br. 253)

krstjanina iz Šćepan polja. Odličan crtež koji je objavila G. Tomović¹⁴ nije raščitan u potpunosti, odnosno kraj natpisa izdijeljen je u transkripciji tako da daje nesmislene nizove slova, uglavnom zato što nije prepoznat pisarski uzus za ispisivanje imena grada Jerusalima pa tako ni simbolični kontekst koji upućuje na poruku iz Otkrovenja:

поставнхъ: бѣлнѣ: за жнвота • а ѹекаѣ: смрѣтн •
ѹ соколѣ • а ѹ многа • гѣ воеводе стѣпана кон ме
пoutено: хранаше: а бѣгъ неговѣ дшѣ съхнѣ ѹ вшемъ
ерѣмн • ѣ петко крѣстѣннѣ •

Postavih bjelig za života, a čekah smrti u Sokolu, a u miloga gospodina vojevode Stjepana koji me pošteno hranjaše (=čuvaše). A Bog neka njegovu dušu shrani (=sačuva) u Višnjem Jeruslimu. Ja Petko krstijanin.

¹⁴ Tomović 2010, 101-122; Komar 2014, 29-30.

І Б В Г Д Е З Н К Л М Н О П Л С
Т Х У Х Ѡ Ъ Ы І І Ж

Sl. 24. 1. Natpis iz Paklarskog potoka kod Travnika (Vego br. 255);
2. Izolirana slova Natpisa iz Paklarskog potoka, Truhelkin crtež (GZM, 1894)

Sl. 25. Urezivanje linijske sheme na natpisu iz Dištice
(Vego br. 239)

Gramatički oblici starocrkvenoslavenske provenijencije najčešći su uzrok krive ili nesmislene interpretacije teksta. A jedan od većih problema za one čitače koji ne poznaju utjecaj starocrkvenoslavenske jezičke strukture na ukupnu pisanu tradiciju srednjovjekovnog razdoblja jeste stari nastavak lokativa -ѣ (> -н /-и/), baš kao i u slučaju ovog natpisa – ерѣмн. Zbog toga je, u Bešlagićevom¹⁵ pokušaju, kraj ovog natpisa također krivo pročitao kao *Jeremija Petko krstijanin*.

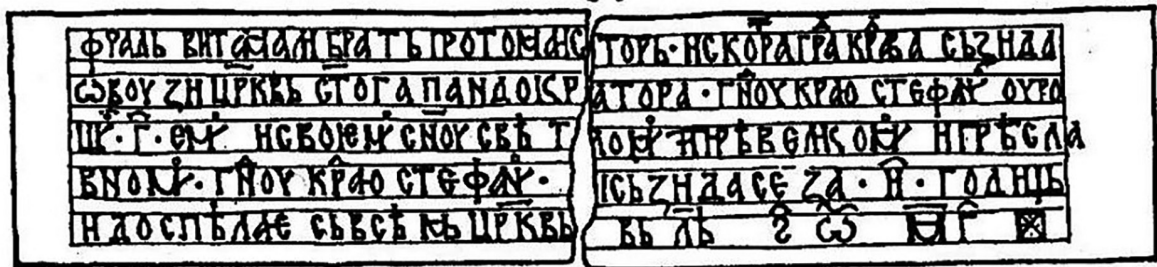
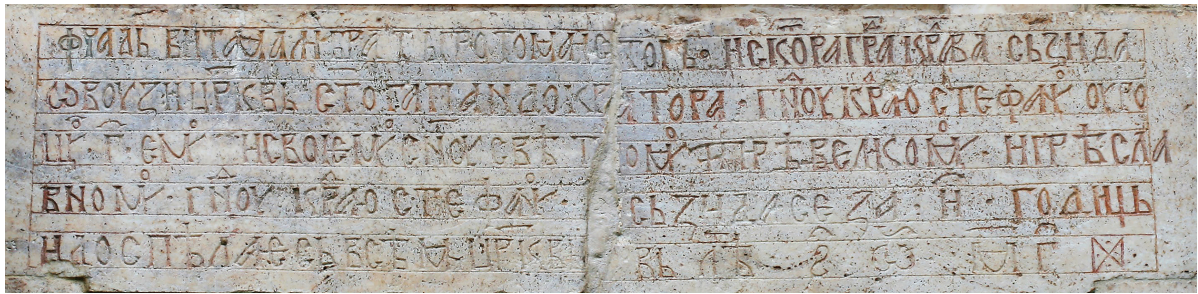
¹⁵ Bešlagić 1975, 102; 2004, 126.

Skraćenice iz sakralnih tekstova u ovom natpisu: дуѡ (dušu), гѡ (gospodina), бѣ (Bog), ерѣмн (Jerusalim) izvedene su u istome maniru kao u knjiškom žanru.¹⁶ Iako ovakve grafetičke podudarnosti mogu izgledati kao običan detalj, one traže da poklonimo više povjerenja činjenici da su tvorci epigrafskog teksta uronjeni u srednjovjekovnu duhovnost. Zapravo, ispitivanje sakralnog konteksta vodilo bi potpunijem tumačenju oštećenih tekstova natpisa. Izraz Višnji Jerusalem nalazi se u naslovu 65. poglavlja Apokalipse (u modernoj podjeli teksta odgovara početku 21. poglavlja) i u Hvalovom rukopisu izgleda ovako:

ѦѦ О НОВЫѦ НБСЫ Н ЗЕМЛЫ Н О ВНШНЕМЪ ЕРѦМЪ

Hval krstjanin, Blagovѣštenъ eže o' Iovana [21:2-4]

¹⁶ Ako se uzme u obzir da kratice “u doslovnom čitanju podrazumijevaju gotovo potpun nesklad s govorenim jezikom” (Žagar 2007, 430), razumljivo je zašto jedna od rjeđe korištenih nije korektno pročitana u radovima istraživača. Čirilična kratica za Jerusalem ерѣмн, imala je suviše raznih formi i pisari su bili nedosljedni u pogledu njenog unificiranja. Žagar smatra da je raznolikosti ove kratice doprinijela “dužina riječi te strah od preklapanja kratkih inačica s drugim slavenskim riječima (npr. sa zamjeničkim *имъ*), odnosno od nepreciznosti. Učestalost, naime, te riječi nije bila takva da bi se posve lako mogla prepoznati”; Žagar 2007, 455.

Sl. 26: 1. Dečani, crkva Svetog Spasa, južni portal priprate s natpisom fra Vite i godinama zidanja crkve od 1327. do 1335. godine – fotografija; 2. Dečani, crkva Svetog Spasa, južni portal priprate s natpisom fra Vite crtež iz knjige V. Đurića i G. Babić-Đorđević

O novè nebesi i zemli i o višnemь Erusolimè:
²I gradь svèti Erusolimь vidèhь nizьhodešть sь
 nebesè o' Boga prigotovany [...]
³I slišahь glasъ sь
 nebesè glagolušть: Se i skiniè Božie sь človeki i ve-
 seli sę sь nimi i ti ludie ego budutъ i samъ Bogъ sь
 nimi budetъ Bogъ iһъ.
⁴Otimetъ vsaku slъzu o' oči-
 ju iһъ i smrti ne budetъ kь tomu ni plača ni vьpla
 ni bolèzni ne budetъ kь tomu i prьvaè mimoidutъ¹⁷

Pošto je u literaturi već istaknuto kako Apo-
 kalipsa “dugo nije pripadala liturgijskome ko-
 deksu Istočne crkve pa su malobrojni njeni srp-
 ski, makedonski i bugarski prepisi”,¹⁸ čini mi se
 da bi spominjanje nebeskoga Jerusalima u ovom
 natpisu moglo biti izuzetno značajno pri odgo-
 varanju na sve zahtjevnije pitanje o konfesiji vla-
 snika natpisa.

U paleografiji još ne postoji konkretan odgo-
 vor na pitanje koji su pokretači grafijske transfor-
 macije, ili oni koji izazivaju prijelaz iz dvolinijs-
 kog u četverolinijski sistem. Jasno je, pak, da na
 povećanje broja primjeraka natpisa u 15. stoljeću
 utječe promjena u društvu: natpisi pripadnika
 građanske klase u usponu nose znatniji udio u
 tom broju, a pismo kojim su oni pisani, kao i nji-
 hov jezički izraz, postaju sve prostiji. Uvažavanje
 historijskih i kulturoloških činilaca za preobra-

žavanje pisma moglo bi dati nove i korisne uvi-
 de, a jedan od tih je da sloboda u pismu podsti-
 će individualnost registra – slobodu u jezičkom
 izrazu – što se u slučaju natpisa očituje u slobodi
 bilježenja govornih, ijekavskih oblika. Pravilnost
 je nešto poremećena; neka slova se protežu izvan
 dvolinijskog sistema prema dolje ili prema gore,
 slova su općenito slobodnije izvedena, a nisu ni
 jednako široka, niti jednako razmaknuta. Javlja
 se i po nekoliko varijanti jednog te istog slova u
 kojima se pokazuje utjecaj poslovnog, četveroli-
 nijskog pisma.

Prva izmjena je izduženje i vertikalizacija sta-
 bla slova a. Za ovom mutacijom slijedi i izmjena
 в /v/ u pravcu kvadratnog oblika, zatim dezarti-
 kulacija slova к, koje se svodi na dvije paralelne
 linije, više-manje zakrivljene, zatim produženje
 bočnih stranica τ do dna linije м, a oblik slova ы
 /č/ se pojednostavljuje pa se ono piše bez stubića.
 Nekoliko decenija kasnije Δ i з jače zalaze u če-
 tverolinijski sistem, a zatim i г, i potom н /i/. B.
 Lomagistro¹⁹ iznosi zanimljiv stav da prvi stadij
 evolucije svakog pisma počiva na glosama, gra-
 fitima, ekstremno fragmentarnim dokumentima,
 što daje povoda da se razmisli o tome da li su neke
 od promjena koje su se očitovale u poslovnom
 pismu mogle biti izazvane pojavom slovnih vari-

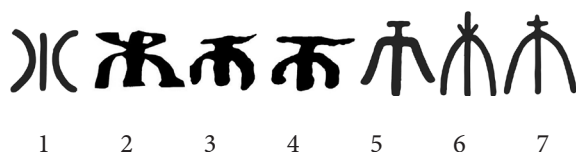
¹⁷ Hamm 1960, 98.

¹⁸ Kappel 2012, 89.

¹⁹ Lomagistro 2008, 127.

jacija proisteklih iz pisanja u drugom, zahtjevnijem materijalu – kamenu. Poticaj za preobražaj slovnog sistema mogao bi dolaziti od promjene podloge za pisanje, pa i samih instrumenata za pisanje, što bi uz osnovni motiv – ubrzavanje procesa pisanja – dovelo do pojave paralelnog slovnog sistema s posebnom namjenom.

Slovo **ж** /ž/ u dezartikuliranoj formi poznato je od 14. st. u Natpisu iz Prečana, na Treskavici (Sl. 27.1); na kraju 14. i na početku 15. st. nalazimo ga u natpisu Grubače, supruge vojvode Mitoša, na Mitoševom stečku, a na stečku Radovana Pribilovića sredinom 15. st. u Ričici kod Kaknja. Na osnovu forme ustavnog slova **ж** (Sl. 27.2) nastali su već u 14. stoljeću pojednostavljeni oblici sa smanjenim ili potpuno ravnim gornjim dijelom slovne figure,²⁰ koji se nalaze u rukopisima (Sl. 27.5), poveljama (Sl. 27.3,4) i na stećcima (Sl. 27.6,7).

Sl. 27. Varijante slova **ж**: 1. dezartikulirano slovo **ж** (Vego br. 205); 2. ustavno slovo **ж** u Čajničkom evanđelju; 3. **ж** iz banske kancelarije; 4. **ж** iz povelja kralja Ostoje; 5. ustavno **ж** iz Hvalovog, Mletačkog i Radosavljevog zbornika; 6, 7. starije, ustavno slovo **ж** na stećcima (Vego br. 178 i 102)

Slovo **ж** u obliku zvjezdice, dakle u formi tipičnoj za natpise stećaka (Sl. 28.1), poznato je već u 13. st. iz kancelarije dubrovačkog notara Paskala, ali je u kamenu ono zabilježeno još ranije, na Humačkoj ploči. S druge strane, specifični brzopisni oblik slova **ж** koji liči na dva spojena slova **е** od kojih je drugo okrenuto kao u ogledalu (Sl. 28.2), prisutan je na stećcima neočekivano rano – već u natpisu banovog netjaka Vladislava u Vranjevu Selu, tako da bi pretpostavke o glagoljskom porijeklu takve njegove forme s hronološkog aspekta mogle biti sasvim prihvatljive.²¹

²⁰ Bešlagić također zapaža da se ovaj oblik slova javlja u natpisima iz 14. stoljeća, npr. na Natpisu vojvode Masna u Drežnici 1355–1357. godine, ali ističe da se takvo slovo nalazi već na Natpisu Marije Divice iz 1231. godine; Bešlagić 2015, 53.

²¹ Đorđić 1971, 153.

Sl. 28: 1. Tipično slovo **ж** u natpisima; 2. Specifični oblik slova **ж**

Dezartikulacija slova **к** također ima rane potvrde u natpisima, a najranije na Kulinovoj ploči (Sl. 29).

Sl. 29. Varijante slova **к**: 1. ustavno slovo **к** (Gilj.61); 2. dezartikulirano **к** u Petrogradskom evanđelju; 3. tipični izgled slova **к** u natpisima; 4. dezartikulirani oblik slova **к** u Kulinovom imenu

Sredinom 15. stoljeća pojavljuju se natpisi napisani slovnim oblicima potpuno preuzetim iz brzopisa (Sl. 30). Može se reći da je ova pojava posebno vezana za natpise koji u to vrijeme cvjetaju na širem području Hercegovine – naročito u okolini Ljubinja i Stoca.

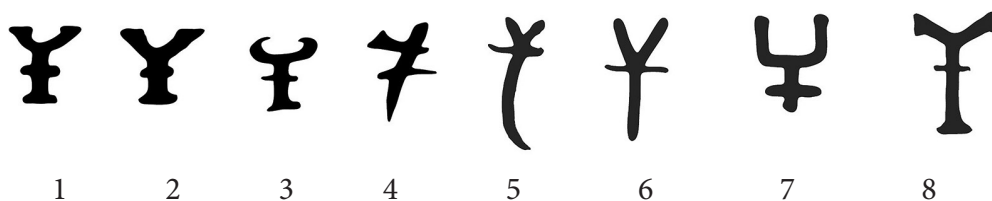

Sl. 30. Slova iz brzopisa u kamenu /a/ /v/ /k/ /n/ /t/ /č/ /ž/ /b/ (Vego br. 88, 89, 60, 79, 74, 80, 75, 45)

Da pri izboru ovog pisma nije bila presudna jednostavnost, može se razumjeti iz prisustva brzopisne forme slova **а**, (Sl. 31) koja je zapravo nepogodna za uklesavanje.

Sl. 31. 1. Brzopisno **а** u 15. st. na kamenu (Vego br. 88, 91, 96, 150); 2. Brzopisno **а** u kancelarijama Tvrtka II 1420. i Stjepana Tomaša 1446.

Sl. 32. Varijante slova ч: 1. Moskovski bifolij; 2. Petrogradsko evanđelje; 3. Kupusac, dijak bana Stjepana 1331. godine; 4. Dušan, logofet Tvrтка II 1420; 5. Milivoj, dijak velikog vojvode Hrvoja 1404; 6. Natpis iz Toplice u župi Lepenici kod Zabrđa 1420; 7. Natpis pod Kočerinom; 8. Natpis iz Paklarskog potoka

I na kraju ovih općih razmatranja o slovničkim specifičnostima u natpisima stećaka ukazat ću na zastupljenost specifičnog slova ч /č/ u svim tipovima ćirilčnoga pisma koji su u upotrebi u srednjovjekovnoj Bosni. Primjer iskršavanja tog slova važan je pokazatelj koji nam govori da su se svi žanrovi pismenosti doticali i prožimali i da nijedna verzija pisma nije imala neovisan razvoj.

U Petrogradskom, Moskovskom i Batalovom evanđelju specifično slovo za /č/ izgleda kao za 180 stepeni okrenuta forma slova za /c/ (Sl. 32.1,2), što je pojava koja ostavlja dojam estetske simetrije u grafijskom sistemu. Isto slovo ima i Kupusac (Sl. 32.3), dijak bana Stjepana Kotromanića, u svome poluustavu, a zatim u 15. stoljeću to slovo u minuskulnoj formi piše Milivoj u kancelariji velikog vojvode Hrvoja (Sl. 32.5) i logotet Dušan (Sl. 32.4) u kancelariji Tvrтка II. Slovo ч zabilježeno je i na stećcima, imaju ga Kotorac kod Ilidže (Vego br. 207), Paklarski potok kod Travnika (Sl. 32.8, Vego br. 255), Vladevina kod Rogatice (Vego br. 223), Toplica u župi Lepenici (Sl. 32.6, Vego br. 251), Kočerin kod Lištice (Sl. 32.7, Vego br. 1), Gradac kod Konjica (Vego br. 16).

U zaključku se može samo potvrditi kako se razaznaju dva paleografski ponešto različita tipa ćirilice kojom su pisani natpisi stećaka, ali da to ne pomaže u datiranju,²² jer se na dvolinijski tip natpisa nailazi za sve vrijeme prisutnosti ove umjetnosti. Zbog toga bi se radije moglo reći da se ovdje radi (1) o svečanom tipu pisma – ustavnom i (2) o tipu koji upliće elemente minuskule, tačnije brzopisne slovne forme, ali ne četverolinijski aspekt. Koji od dva tipa će biti upotrijebljen zavisi od ranga osobe kojoj se podiže stela nego od umijeća klesara.

Nastojanje da se pismo natpisa definira u evolucijskom smislu uvažava tezu da je proces

razvoja pisma išao od ustava najstarijih spomenika iz 12. i 13. stoljeća, preko poluustava, koji se javlja u 13. stoljeću, do brzopisa koji se oblikuje u 14. stoljeću. Međutim, ono je u suprotnosti s činjenicom da su sva tri tipa grafije naporedo prisutna i nakon 14. stoljeća sve do kraja umjetnosti stećaka. Autori koji zastupaju ovaj model prikaza grafije natpisa u tome vide odraz manjeg ili većeg kašnjenja u razvoju pisma.²³

Evolutivni model koji su zastupali istraživači natpisa bio je i osnovni kriterij za periodizaciju grafije natpisa. Upravo prema tom polazištu Bešlagić ocjenjuje da razdoblje cvjetanja ćirilčke epigrafike u Bosni i Hercegovini počinje u drugoj polovini 14. stoljeća i traje do propasti kraljevstva. Eksplicitno je pak da na brojnost primjeraka utječe promjena u društvu: natpisi pripadnika građanske klase u usponu nose znatniji udio u tom broju, a pismo kojim su oni pisani, kao i njihov jezički izraz, postaju sve prostiji. Iz tog aspekta cvjetanje je izjednačeno s kategorijom kvantiteta, ali sami tekstovi i način pisanja ispoljavaju se zapravo sve više kao opadanje. Oslanjajući se na drugačija mjerila, uvažavajući umijeće izvedbe (vještinu), Tomović cvjetajuće razdoblje natpisa ograničava na vrijeme do sredine 14. stoljeća. Uzima li se, dakle, u obzir kvantitet ili kvalitet, rezultati periodizacije pokazuju se kao dijametralno suprotni.

Evolutivni model u paleografiji više nije održiv, jer je uspostavljena funkcionalna kategorija kojom se nastoji sistematizirati pisanje prema njegovoj namjeni, pa se tip dvolinijskog pisma (ustav) definira kao svečani i sakralni, a četverolinijsko pismo (minuskula) kao poslovno i općenito brže pismo. Pri tom se samo po sebi razumije da dijalektički poticaj za razvoj minuskule, pa ni poluustava, nije mogao proisteći iz pisma tipa

²² Kuna 2008, 284.

²³ Usp. npr. Bešlagić 2015, 28.

ustava. Ostaje ipak otvoreno pitanje šta je pokrenulo grafijsku transformaciju pisma natpisa iz dvolinijskog prema četverolinijskom sistemu.

Summary

The Script of Stećak Inscriptions

An attempt is made in this paper to shed some light on the characteristics of the script used on stećci, taking as the starting point current views on epigraphic Cyrillic in the Southern Slavic area. The term Bosnian epigraphic Cyrillic, suggested by Bešlić for this form of Southern Slavic Cyrillic, assumes the existence of features that allow the script used on Bosnian and Humian stećci to be isolated paleographically. While most such inscriptions use the letter form known as *ustav* (uncial) without ascenders or descenders, links have been posited between this version of “two-line” script and “four-line” diploma hand (viz., the square letter for [v] and the letter form for [č] , as have traces of Glagolitic influence (Ѧ < ѧ [ž]). These factors suggest a timeframe for formation of the script that rules out an evolutionary relationship of priority to miniscule, such as is usually assumed in palaeography. The script of the inscriptions thus forms part of the same tradition as the uncial of the manuscripts, but has undergone a certain degree of transformation under the influence of four-line diploma hand. Given this dualism, a proposal is put forward in the paper for classifying certain types of transformation affecting the uncial script used on the Stećci.

Izvori primjera i ilustracija

Rukopisi

Baničko evanđelje, tetraevanđelje, bugarski crkvenoslavenski, kraj 13. stoljeća, Nacionalna biblioteka Sv. Kiril i Metodij, Sofija, sign. НБКМ 847. Izd.: Дограмаджиева, Е. / Райков, Б. (подг.) 1981, Банишко евангелие: Среднобългарски паметник от XIII век, БАН, София 1981. Digitalne fotografije dostupne na stranici <http://europeana.eu> [Банишко евангелие]

Batalovo evanđelje, Evanđelje tepčije Batala, fragment tetraevanđelja s kolofonom, crkvenoslavenski bosanskog porijekla, iz 1393. godine. Ruska nacionalna biblioteka u Sankt Peterburgu, sign. Q.n.I.62. Digitalne fotografije dostupne na: <http://nlr.ru/manuscripts/fondy/elektronnyj-katalog#169?a-b=73B6AFE6-A5CA-4F89-A6F7-58A64F-CBBD02>

Čajničko evanđelje, tetraevanđelje, crkvenoslavenski bosanskog porijekla, 14–15. stoljeće, Muzej Crkve Uspenja Bogorodice i Crkve Vaznesenja Hristovog, Čajniče. Izd.: Ramić-Kunić, E. 2017, Čajničko četveroevanđelje: bosanski rukopis s početka 15. stoljeća, Institut za jezik, Posebna izdanja, knjiga 26, Sarajevo 2017.

Dobrejšovo evanđelje, tetraevanđelje, bugarski crkvenoslavenski, prva polovina 13. stoljeća, Nacionalna biblioteka Sv. Kiril i Metodij, Sofija, sign. НБКМ 17, dio čuvan u Beogradskoj narodnoj biblioteci (br. 214) uništen je 1941. Izd.: Цонев, Б. 1906, Добрејшово четвроевангеле: Сръднобългарски паметникъ отъ XIII вѣкъ, Български старини, кн. I, София 1906. Digitalne fotografije dostupne na stranici <http://europeana.eu> [Добрејшово евангелие] | поп Добрејшо]

Gilj.61 Grigorovič-Giljferdingovi fragmenti evanđelja, šest listova u Ruskoj nacionalnoj biblioteci u Sankt Peterburgu, sign. Gilj. 61, digitalne fotografije dostupne na: <http://www.nlr.ru/manuscripts/fondy/elektronnyj-katalog#192?a-b=FA68A4E7-5E48-47E6-9D8A-CD55D-3B2A79B>

Hvalov zbornik, crkvenoslavenski bosanskog porijekla, 1404. godine, Biblioteca dell'Universita, Bologna, Cod. 3575b. Izd.: Kuna, H. / Gošić, N. / Grabar, B. / Jerković, V. / Nazor, A. 1986, Hvalov zbornik (faksimil, transkript i komentar), Svjetlost – Akademija nauka i umjetnosti Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1986.

Manojlovo evanđelje, crkvenoslavenski bosanskog porijekla, početak. 14. stoljeća, Arhiv Srpske akademije nauka i umjetnosti, Stara zbirka, sign. 343, Beograd. Varijante prema izdanju Speranskog (1906).

Mletački zbornik, crkvenoslavenski bosanskog porijekla, 14. stoljeće, Biblioteca nazionale Marciana, Venezia. Faksimilno izd.: Pelusi, S. 1991, Novum Testamentum Bosniacum Marcianum, Centro Veneto Studi e Ricerche sulle Civiltà Classiche e Orientali Giunta Regionale del Veneto, Studio Editoriale Programma, Padova 1991.

Moskovski bifolij, druga polovina 14. stoljeća, Ruska državna biblioteka, sign. br. 291, arhiv arhiepiskopa Nikona (Roždastvenskogo), kart. 14, ed. hr. 17, digitalne fotografije kupljene od vlasnika, opis u: Svodny katalog SRK 2002, str. 433.

Nikoljsko evanđelje, tetraevanđelje, crkvenoslavenski bosanskog porijekla, 14–15. stoljeće, Biblioteka Sir Chester Beatty, Dublin, W147. Izd.: Даничић, Ђ. 1864, Никољско јеванђеље, Државна штампарија, Београд 1864.

Petrogradsko evanđelje № 679, četveroevanđelje, crkvenoslavenski bosanskog porijekla, Arhiv Filijale Instituta za historiju Ruske akademije nauka, Sankt Peterburg, digitalne fotografije

Pripkovićevo evanđelje, tetraevanđelje, crkvenoslavenski bosanskog porijekla, 14–15. stoljeće. Ruska nacionalna biblioteka u Sankt Peterburgu, sign. Giljf. 6. Dostupno na: <http://www.nlr.ru/manuscripts/fondy/elektronnyj-katalog#160?ab=77478FC9-0DD7-4F5A-BAA4-57A5331CE2A8>

Radosavljev zbornik, Apostolska biblioteka Vatikan, Cod. illir.12, digitalne fotografije rukopisa dostupne na: https://digi.vatlib.it/view/MSS_Borg.ill.12

Splitski odlomak glagoljskog misala, Bosna, 13. stoljeće. Izd. Štefanić 1957.

Vrutočko evanđelje, tetraevanđelje, crkvenoslavenski bosanskog porijekla, kraj 14. stoljeća, Univerzitetska biblioteka Sv. Kliment Ohridski, Skoplje. Izd.: Nakaš, L. 2015, Vrutočko bosansko četveroevanđelje, Forum Bosnae, Sarajevo 2015.

W148 Srpsko tetraevanđelje iz 13. stoljeća, iz kolekcije Chester Beatty, Dublin. Digitalne kopije s internetskih stranica Narodne biblioteke Srbije, Beograd.

Zografsko evanđelje Codex Zographensis, tetraevanđelje, staroslavenski, 11. stoljeće, Ruska nacionalna biblioteka, sign. Глар. 1. Izd.: Jagić, V. 1879, Quattuor evangeliorum codex glagoliticus olim Zographensis nunc Petropolitanus; characteribus cyrillicis transcriptum, notis criticis prolegomenis appendicibus auctum, Berolini 1879. Digitalne fotografije dostupne na <http://nlr.ru/manuscripts/fondy/elektronnyj-katalog#1?ab=D-2D92E28-51F6-4085-B3D7-B2AAB8DA9BDD>

Natpisi

Bešlagić sl. 21 Natpis Mihoila Grahovčića, iz Brajkovića kod Bile, Leksikon stećaka 2004, 210.

Tomović br. 33 Natpis fra Vite, graditelja manastira Dečani, iz 1335. godine, crtež; Dečani, natpis fra Vite na južnom portalu crkve Svetog Spasa, datiran godinama zidanja crkve (1327–1335); Đurić / Babić-Đorđević 1997, crtež, str. 49; fotografija u Đorđić, *Istorija ćirilice*, sl. 87.

Tomović br. 43 Natpis Vratka Čihorića, datiran 5. jula 1349. godine, iz Crkve sv. Nikole u Kuršumlji, prenesen u Niški muzej.

Tomović br. 61 Natpis nepoznatog vojvode iz Rečana, datiran 23. decembra 1370.

Vego br. 1 Natpis Vignja Miloševića iz Kočerina kod Lištice, 1410–1411.

Vego br. 14 Humačka ploča, Humac kod Ljubuškog.

Vego br. 15 Natpis vojvode Masna (Mastan) iz Drežnice, 1355–1357. godine.

Vego br. 16 Natpis Stojšava Miloševića, početak 15. stoljeća, Gradac kod Konjica.

Vego br. 53 Natpis rabe Božije Marije Divice iz 1231. godine, Vidoštak kod Stoca.

Vego br. 60 Natpis Đurena Pekšića, Udora kod Stoca, 16. st.

Vego br. 45 Natpis Radoja, Radimlja kod Stoca, oko 1477.

Vego br. 74 Natpis Petra Vukčića, Boljuni kod Stoca, 15/16. st.

Vego br. 75 Natpis Radiča Vladisalića, Boljuni kod Stoca, 15/16. st.

Vego br. 79 Natpis Stane Đurenovice, Boljuni kod Stoca, 15. st.

Vego br. 80 Natpis Ninoja Ljupovčića i sina mu Crjepa, Podgradinje u Gornjem Hrasnu, 15. st.

Vego br. 82 Natpis Radivoja Draščića, 14/15. stoljeće, Gornje Hrasno, Podgradinje kod Trebinja.

Vego br. 88 Natpis Pavla Radovića, Premilovo polje, 15. stoljeće.

Vego br. 89 Natpis Stipka Radosalića, Premilovo Polje kod Ljubinja, 14/15. stoljeće.

Vego br. 91 Natpis Radosava Vukčića, sina Vukca Pićevića, 15. stoljeće, Ljuti do u Dabru polju.

Vego br. 93 Natpis Bogdana Hateljevića, Milavići u Dabru polju, 1391–1404. god.

Vego br. 96 Natpis Vukosava, Vlahovići kod Ljubinja, 15. st.

Vego br. 102 Natpis gospođe Radače, rabe Božije Polihranije, kćeri župana Miltjena Draživojevića, kanzanica Sanka sestre, kućnice župana Nenca Čihorića, Veličani, Popovo polje, 1377–1391. god.

Vego br. 110 Natpis Dobrila Pribilovića, Staro Slano, 14/15. st.

Vego br. 111 Natpis Dobrila Božićkovića, Staro Slano, prva pol. 15. st.

Vego br. 150 Natpis Ivana Mrčića, Fatnica kod Bileće, 15. st.

Vego br. 178 gospođa Gojsava, kći Jurja Balšića, kućnica vojvode Radiča, prista u kući kanzanica Sanka i župana Bilijaka, Biskup kod Konjica, 1398. A se leži gospođa Gojsava.

Vego br. 205 Natpis Ivana iz Prečana, Prečko polje, Treskavica, 14/15. st.

Vego br. 207 Natpis Bogčina, sina kneza Stipka Ugarčića, Kotorac kod Ilidže, 15. st.

Vego br. 211 Natpis Bogdana Ozrjenovića iz Blaževića, uzidan u vanjski zid pravoslavne crkve u Rogatici, poslije 1486. god.

- Vego br. 218 Natpis Grubače, supruge vojvode Miotoša, Seljani kod Rogatice, 15. st.
- Vego br. 222 Natpis vojevode Miotoša, iz Vladevine kod Rogatice prenesen u vrt Zemaljskog muzeja, GZM 1889, knj. I, str. 751.
- Vego br. 223 Natpis Vlatka Vladevića, iz Vladevine kod Rogatice prenesen u vrt Zemaljskog muzeja, 1399–1415. god.
- Vego br. 242 Natpis Radovana Pribilovića iz Ričice kod Kraljeve Sutjeske prenesen u samostan, 15. st.
- Vego br. 248 Natpis Božićka Banovića, Banovići, 14. st.
- Vego br. 251 Natpis velikoga kneza bosanskoga Radaja iz Toplice u župi Lepenici kod Zabrđa 1420. god.
- Vego br. 252 Natpis velikog sudije Gradiše, iz Podbrežja kod Zenice, poslije 1193. god., sada u Muzeju u Zenici.
- Vego br. 253 Natpis Dragaja, iz Pojske kod Zenice prenesen u Zavičajni muzej u Travniku, 15. st.
- Vego 254 Kulinova ploča, Biskupići–Muhašinići kod Visokog, 1193.
- Vego br. 255 Natpis iz Paklarskog potoka kod Gornjeg Turbeta blizu Travnika prenesen u Zavičajni muzej u Travniku, 1451. god.; slova kao gotička, Bešliagić sl. 68.
- Vego br. 257 Natpis tepčije Batala, Gornje Turbe kod Travnika, poslije 1400. god.
- Vego br. 260 Natpis Radivoja Ilića, Lipa kod Livna, 15. st.; također slika u Bešliagić, *Leksikon*, sl. 179.

Povelje

1331. dijak Kupusac; povelja bana Stjepana II Kotromanića knezu Vuku i Pavlu Vukoslaviću, Magyar Országos Levéltár, Budimpešta; fotografija dostupna na <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/view/311113/?pg=0&bbox=-1620%2C-3877%2C6123%2C131>.
1353. Prozračac, Tvrtko I Vlatku Vukoslaviću daje Ključ sa selima, Vrbanja, Zemunik Magyar Országos Levéltár, Budapest <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/view/86165/?pg=0&bbox=-247%2C-4849%2C6422%2C-1061>.
1393. Dabiša, 18. februar u Sutisci, Hrvatski državni arhiv u Dubrovniku, sign. 1393_IVa 25, pisar Tomaš Lužac.
1420. Tvrtko II 16. august, Pod Visokim, Čremošnik br. 50 (pismo: polukurzivna minuskula); HR – Hrvatski državni arhiv u Dubrovniku, sign. 7. 3. (Diplomata et acta) 15. st. br 227; sl. Đorđić 1971: 402; sl. Turbić-Hadžagić 2010, 126.
1446. Tomaš Doroteji Blagajskoj, 25. maj, pisar Tvrtko Sekulović u Sutjesci, Mađarski državni arhiv, Budimpešta, Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltár, digitalna fotografija dostupna na <https://archives.hungaricana.hu/en/charters/view/155122/?pg=7&bbox=103%2C-2201%2C3358%2C-352>.
1446. Stjepan Tomaš, 22. august, pisar Tvrtko Sekulović u Vranduku, Arhiv HAZU Zagreb, Ćir. I, 4.; sl. Turbić-Hadžagić 2010, 185.

Literatura

- Bešliagić, Š. 1975, Stećci u Pivi, Starine Crne Gore V, Cetinje 1975, 81-119.
- Bešliagić, Š. 2004, Leksikon stećaka, Svjetlost, Sarajevo 2004.
- Bešliagić, Š. 2015, Ćirilčki epigrafski spomenici srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Stanak, Sarajevo 2015.
- Đorđić, P. 1971, Istorija srpske ćirilice – paleografsko-filološki prilozi, Zavod za izdavanje udžbenika SR Srbije, Beograd 1971.
- Đurić, V. / Babić-Đorđević, G. 1997, Srpska umetnost u srednjem veku, knj. II, Srpska književna zadru-ga, Beograd 1997.
- Grickat, I. 1961–1962, Divoševo jevanđelje: Filološka analiza, Južnoslovenski filolog, XXV, 227-291.
- Hercigonja, E. 1982, Bosančica, Enciklopedija Jugos-lavije, 2, Bje-Crn, JLZ, Zagreb 1982.
- Ham, J. 1960, Apokalipsa bosanskih krstjana, Slovo 9–10, 43-104.
- Jurić-Kappel, J. 2012, Sistem žanrova u srednjovje-kovnoj vjerskoj književnosti: nekoliko načelnih zapazanja, Bosanskohercegovački slavistički kongres, Zbornik radova, knjiga 1, Lingvistika, Slavistički komitet, Sarajevo 2012, 87-98.
- Komar, G. 2014, Stari ćirilčni natpisi istočne Herce-govine, Društvo za arhive i povjesnicu hercegnov-sku, Herceg Novi 2014.
- Kuna, H. 2008, Srednjovjekovna bosanska književnost, Forum Bosnae, Sarajevo.
- Kuna, H. / Gošić, N. / Grabar, B. / Jerković, V. / Nazor, A. 1986, Codex christiani nomine Hval; Zbornik Hvala krstjanina: Potpuno faksimilirano izdanje originala iz Univerzitetske biblioteke u Bolonji, Sarajevo 2014.
- Lomagistro, B. 2004, Paleografia e ideologia, Studii Slavistici, Rivista dell' Asociazione Italiana Slavisti 2004/1, 127-137.
- Lomagistro, B. 2008, La scrittura cirillica minuscola: genesi ed evoluzione, Contributi italiani al XIV Congresso Internazionale degli Slavisti, Ohrid, 10-16 settembre 2008, Firenze 2008, 111-148.

- Nakaš, L.* 2013, Natpisi na stećcima iz Tičića, Naše starine: godišnjak Zavoda za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Bosne i Hercegovine, Zavod za zaštitu kulturno-istorijskog i prirodnog nasljeđa Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2013, 45-48.
- Nakaš, L.* 2015, Vrutočko bosansko četveroevandjelje, Forum Bosnae, Sarajevo 2015.
- Raukar, T.* 1973, O problemu bosančice u našoj historiografiji, Radovi sa simpozijuma "Srednjovjekovna Bosna i evropska kultura", Muzej grada Zenice, 1973, 103-144.
- Speranski, M. N.* 1906, Mostarskoje (Manojlovo) bosnijskoje evangelije, Tipografija Varšavskago Učevnago Okruha, Varšava 1906.
- Tomović, G.* 2010, Nadgrobni natpis Petka krstjanina, Zbornik radova sa naučnog skupa "Šćepan Polje i njegove svetinje kroz vjekove", Plužine, 24-25. septembar 2006, Svevide, Berane 2010, 101-122.
- Tomović, G.* 1974, Morfologija ćirilčkih natpisa na Balkanu, Prosveta, Beograd 1974.
- Truhelka, Ć.* 1894, Starobosanski pismeni spomenici, Glasnik Zemaljskog muzeja VI, 771-782.
- Turbić-Hadžagić, A.* 2010, Srednjovjekovni bosanični pravni tekstovi, Gradačac 2010.
- Vego, M.* 1962-1970, Zbornik srednjovjekovnih natpisa Bosne i Hercegovine I-IV, Izdanje Zemaljskog muzeja, Sarajevo 1962-1970.
- Žagar, M.* 2007, Grafolingvistika srednjovjekovnih tekstova, Matica hrvatska, Zagreb 2007.